

Rosja i Rosjanie w pamiętnikarstwie polskim od końca XVI do połowy XVII wieku — przegląd tekstów źródłowych¹

Listę zabytków staropolskiego pamiętnikarstwa, w których obecna jest problematyka rosyjska, otwiera epistolarny *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków* Jana Piotrowskiego², należący zarazem do najistotniejszych rodzimych dokonaniań w obrębie tej odmiany piśmiennictwa w XVI wieku. Tworzy go zespół czternastu listów do marszałka wielkiego koronnego Andrzeja Opalińskiego, napisanych między kwietniem 1581 a marcem 1582 roku podczas przygotowań armii polsko-litewskiej do marszu na Psków, jej pochodu i samego oblężenia rosyjskiej twierdzy. Autor przedstawia wydarzenia z pozycji świadka — jednego z towarzyszących królowi sekretarzy, który relacjonuje postępy wyprawy swemu protektorowi, przebywającemu wówczas w kraju³. W polu zainteresowania Piotrowskiego-narratora pozostaje wszystko to, co jest ważne dla adresata *Dziennika*⁴: sam przebieg kampanii, stosunki między osobami z najbliższego otoczenia

* Dr, e-mail: m_bauer@poczta.onet.pl; Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury Staropolskiej i Nauk Pomocniczych; Łódź, 90-236, ul. Pomorska 171/173.

¹ Niniejszy przegląd będzie stanowić fragment przygotowywanej większej rozprawy, poświęconej obrazowi Rosji i Rosjan w staropolskiej twórczości pamiętnikarskiej.

² *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków* nie zachował się w oryginale. Obecnie jego jedynym istniejącym przekazem jest tzw. kopia dzikowska, czyli kopia z końca XVI wieku przechowywana w Bibliotece Jagiellońskiej pod sygnaturą 186/51. W wieku XIX znana była również tzw. kopia petersburska, którą wykorzystali pierwsi wydawcy utworu: M. Kojalowicz (*Dnevnik posledniego pochoda Stiefana Batorija na Rossiju...*, Petersburg 1867) oraz A. Czuczynski (*Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, Kraków 1894). Obszerne fragmenty relacji Piotrowskiego (opracowane na podstawie kopii dzikowskiej) znalazły się także w *Antologii pamiętników polskich XVI wieku* (red. R. Pollak, wyb. i oprac. S. Drewniak i M. Kaczmarek, Wrocław 1966).

³ Zob. również: W. Dworzaczek, *Piotrowski Jan h. Świnka*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 26, Wrocław 1981, s. 474–476.

⁴ Patrz też: M. Bauer, *Między listem a pamiętnikiem. O strukturze relacji w „Dzienniku wyprawy Stefana Batorego pod Psków” Jana Piotrowskiego*, [w:] *Z dziejów staropolskiego pamiętnikarstwa. Przekroje i zbliżenia*, red. P. Borek, Kraków 2012, Biblioteka Tradycji nr CXIV.

króla (członkami dworu i dowódcami), a także opisy obcego kraju i jego mieszkańców. Te ostatnie są bardzo rozbudowane, szczególnie na tle wcześniejszych pamiętnikarskich przekazów.

Wątki rosyjskie można zauważyć w *Dziejach w Koronie Polskiej* Łukasza Górnickiego⁵. Utwór ten powstał najprawdopodobniej w latach 1597–1603, a zatem u schyłku życia autora. Nawiązuje on formą i treścią do renesansowej tradycji historiograficznej (szczególnie do *Kroniki polskiej* Marcina Bielskiego), ale ze względu na postawę narratora jest też bliski relacjom pamiętnikarskim⁶ i przez dotychczasowych badaczy był określany jako pamiętnik anegdotyczny⁷ lub kronika-pamiętnik⁸. W postaci wyodrębnionych epizodów Górnicki opisał kilka wydarzeń związanych z narastającym w latach sześćdziesiątych XVI wieku konfliktem między Litwą a księstwem moskiewskim o panowanie w Inflantach. Wypadki te jako członek dworu (a później opiekun królewskiej biblioteki w Tykocinie) znał z relacji uczestniczących w nich osób. Obszerniejsze fragmenty *Dziejów* dotyczą zajęcia Połocka przez Rosjan w 1563 roku, bitwy pod Newlem w roku 1564, ucieczki do Polski jednego z moskiewskich wodzów — księcia Andrzeja Kurbskiego, a także polsko-litewskiego poselstwa do Iwana Groźnego z roku 1570.

Sporadycznie do spraw rosyjskich odnosi się *Pamiętnik* podsędką nowogrodzkiego Teodora Jewłaszewskiego⁹ powstały w latach 1603–1604, najprawdopodobniej w oparciu o wcześniejsze zapiski raptularzowe. Zabytek ten ma wyjątkowy

⁵ *Dzieje w Koronie Polskiej* ukazały się po raz pierwszy staraniem syna autora, również Łukasza, w roku 1637 i od tego czasu doczekały się wielu wznowień. Jako najbardziej wartościowe, krytyczne edycje utworu można wskazać te opracowane przez Henryka Barycza (Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie Polskiej*, Wrocław 1950, BN I 124) oraz Romana Pollaka (Ł. Górnicki, *Pisma*, t. 2, Warszawa 1961).

⁶ Na dość specyficzne określenie swej roli przez Górnickiego jako historyka współczesności zwrócił uwagę Jerzy Ziomek (*Renesans*, Warszawa 1973, s. 324–325): „Ale to, co jest wadą w oczach późniejszego historyka, w dziejach sztuki narracyjnej tworzy ogniwo o niebagatelnym znaczeniu. Górnicki deklaruje się: »ja tylko piszę, com widział abo czego miał wiadomość dostateczną«, co można rozumieć jako skrupulatność dziejopisa, ale co jest raczej deklaracją roli podmiotu opowiadającego, pisarza, który zapewnia wieczną pamięć zdarzeniom przez to, że je sam zapamiętał”.

⁷ H. Barycz, *Wstęp*, [w:] Ł. Górnicki, *Dzieje w Koronie Polskiej*, oprac. tenże, Wrocław 2003, Skarby Biblioteki Narodowej, s. XLII (edycja ta jest przedrukiem wydania z r. 1950).

⁸ *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*, dz. cyt., s. 232.

⁹ Pierwodrukiem utworu był przekład polski *Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego nowogrodzkiego podsędką 1546–1604*, wyd. T. Lubomirski, tłum. E. Ciemniński, Warszawa 1860; wybrane partie z tej edycji przedrukowano również w *Antologii pamiętników polskich XVI wieku*, dz. cyt., s. 352–363. W oryginale pamiętnik był opublikowany dwukrotnie: *Dniwnik nowgorogskiego podsudka Fedora Ewłaśevskago (1564–1604 goda)*, [izd.] V. Antonovič, „Kievskaa starina”, god 5, t. 14, Janvar 1886, s. 124–160 oraz *Gistaryčnyja zapiski F. Eulašovskaga*, wyd. U. M. Svjažynski, Minsk 1990. Powstał również przekład angielski: *The Memoirs of Theodore Jeulaševski Assessor of Navahrudak (1546–1604)*, translated and annotated by A. Nadson, “The Journal of Byelorussian Studies”, t. 1, 1968 nr 4, s. 269–348. Autograf pamiętnika jest przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych (Archiwum Potockich z Radzyna nr 143a).

charakter jako jedyny tekst tego typu napisany w języku białoruskim. Autor¹⁰ koncentruje się w nim przede wszystkim na istotnych wydarzeniach z życia własnego i swojej rodziny, które relacjonuje chronologicznie w układzie rocznym. Skróto-wo odnosi się do bitwy z wojskami moskiewskimi pod Ulą w 1564 roku, w której brał udział, oraz do kampanii Stefana Batorego z lat 1579–1581.

Ten sam okres opisał kasztelan rogoziński Jan Orzelski¹¹ w łacińskich *Annales Domus Orzelsciae*¹² — pół pamiętniku, pół kronice spisanej w roku 1611. Utwór ten składa się z dwóch odrębnych elementów: rozbudowanego, jednolitego pod względem narracyjnym wstępu o charakterze pamiętnikarskim i złożonej z lapidarnych wpisów rocznych kroniki, obejmującej najważniejsze wydarzenia w rodzie autora z lat 1589–1618. Poczesne miejsce w pierwszej części *Roczników* zajmuje obszerny opis wypraw na Połock w 1579, Wielkie Łuki w 1580 i Psków w 1581 roku, w których Orzelski wziął udział jako rotmistrz własnej chorągwi jazdy.

Tematyka moskiewska pojawia się również w *Pamiętniku* Zbigniewa Ossolińskiego¹³, wojewody podlaskiego i sandomierskiego, ojca późniejszego kanclerza wielkiego koronnego Jerzego¹⁴. Utwór ten prawdopodobnie powstał w latach 1612–1621 w oparciu o raptularz prowadzony przez autora od dłuższego czasu, przypuszczalnie już od 1570 roku¹⁵. Ossoliński wzmiankuje w nim o swoim uczestnictwie w kampaniach Stefana Batorego (w tym w jednym ze szturmów na mury Pskowa), a także odnosi się do objęcia carskiego tronu przez Dymitra Samozwańca i wojny z Rosją w latach 1609–1618. Chociaż zaliczał się do gorliwych stronników króla, w swojej relacji przedstawił bardzo krytyczny stosunek do zbrojnej interwencji w sprawę pogrążonej w dynastycznym kryzysie sąsiedniej monarchii.

¹⁰ O autorze patrz: Z. Lasocki, *Jewłaszewski Teodor (Fedor) h. Starża*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964–1965, s. 197.

¹¹ Zob. M. Pełczyński, *Orzelski Jan h. Drya*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków 1979, s. 301–303.

¹² Pierwodruk: *Annales Domus Orzelsciae per Joannem Orzelski castellanum Rogoznensem, capitaneum Costensem conscripti Anno Domini MDCXI*, praef. T. Działyński, Posnaniae 1854; przekład polski w: *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, wyd. W. S. de Broel-Plater, t. 4, Warszawa 1859, s. 101–120.

¹³ Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego po raz pierwszy wydał Wojciech Kętrzyński (*Pamiętnik Zbigniewa Ossolińskiego wojewody sandomierskiego 1623*, Lwów 1879, Biblioteka Ossolińskich z. 5). Jego edycja krytyczna to: Z. Ossoliński, *Pamiętnik*, oprac. i wstęp J. Długosz, Warszawa 1983. Autograf utworu przechowywany jest w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. 657/1).

¹⁴ O autorze patrz: J. Maciszewski, *Zbigniew Ossoliński. Próba charakterystyki*, „Sobótka” 1975 nr 2, s. 189–202; W. Czaplński, *Ossoliński Jan Zbigniew h. Topór*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków 1979, s. 428–431 oraz J. Długosz, *Zbigniew Ossoliński i jego „Pamiętnik”*, [w:] Z. Ossoliński, dz. cyt., s. 6–25.

¹⁵ J. Długosz, *Zbigniew Ossoliński i jego „Pamiętnik”*, dz. cyt., s. 25.

Tekstem interesującym ze względu na obraz Rosji i Rosjan jest również *Relacja Sefera Muratowicza Ormianina, posłanego Króla JMci do Persyi*¹⁶. Jej autor był osiadłym w Polsce kupcem ormiańskim pochodzącym z północno-wschodniej Azji Mniejszej¹⁷. W 1601 roku został on wysłany przez Zygmunta III do Persji z poselstwem do szacha Abbasa I, a także by zamówić dla króla kobierce mające ozdobić zamek w Warszawie. W swej podróży Muratowicz ominął Rosję. Po przybyciu na dwór szacha dowiedział się jednak, że przebywający tam poseł moskiewski przedstawił pierwszego z polskich Wazów jako władcę niesuwerennego, podbitego i zwalizowanego przez cara Borysa Godunowa, zaś poselstwo szacha zmierzające przez Moskwę do Warszawy zostało zmylone i przez Archangielsk wysłane na zachód Europy. Chociaż głównym tematem relacji są sprawy perskie, to przeciwdziałanie autora-narratora moskiewskiej intrydze jest w niej jednym z ważniejszych wątków.

W kolejnym pamiętniku, zatytułowanym *Cara moskiewskiego wyprawa naonczas do Moskwy z panem wojewodą sandomierskim i z inszym rycerstwem Anno Domini 1604*¹⁸, Stanisław Borsza¹⁹, jeden z rotmistrzów w armii pierwszego Dymitra Samozwańca, opisał zakończony niespodziewanym sukcesem marsz rzekomego Rurykowicza po tron carski. Relacja ta obejmuje okres od września 1604 roku do początków marca roku 1606.

Szczególny charakter, jako jeden z niewielu staropolskich pamiętników mieszczkańskich, ma niewielki *Diariuszek moskiewski* Stanisława Kołaczkowicza²⁰, pomocnika lwowskiego aptekarza. Wiosną 1606 roku autor z polecenia swojego pryn-

¹⁶ Jako pierwszy pamiętnik Muratowicza wydał Kazimierz Ignacy Niesiołowski w zbiorze *Otia domestica* (b. m. 1745, prawd. Pińsk 1752); współcześnie tekst ukazał się w zbiorze *Trzy relacje z polskich podróży na wschód muzułmański w pierwszej połowie XVII wieku*, wybór, wstęp i oprac. A. Walaszek, Kraków 1980, s. 35–47.

¹⁷ Patrz: Z. Abrahamowicz, *Muratowicz Sefer*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977, s. 269–271 oraz A. Walaszek, *Wstęp* [w:] *Trzy relacje...*, dz. cyt., s. 27.

¹⁸ Pamiętnik był wydany dwukrotnie: S. Borsza, *Wyprawa cara moskiewskiego Dymitra do Moskwy z Gerzim Mnischem wojewodą sandomierskim i z inszym rycerstwem Roku 1604*, [w:] *Russkaja istoriczeskaja biblioteka*, wyd. M. Kojalowicz, t. 1: *Pamiatniki k smutnomu wremieni*, Petersburg 1872, s. 365–426 (wraz z tłumaczeniem rosyjskim) oraz jako *Cara moskiewskiego wyprawa naonczas do Moskwy z panem wojewodą sandomierskim i z inszym rycerstwem Anno Domini 1604*, oprac. J. Byliński, „Napis” ser. VII: 2001, s. 89–109. Rękopis pamiętnika jest przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej (sygn. 102 III), zachował się także jego odpis w Bibliotece Kórnickiej PAN (sygn. 201).

¹⁹ O autorze pamiętnika niewiele wiadomo. Być może wywodził się Borszów herbu Dołęga zamieszkałych w ziemi łęczyckiej (zob. J. Byliński, [wstęp do:] *Cara moskiewskiego wyprawa...*, dz. cyt., s. 93).

²⁰ Nietypowe są też okoliczności odkrycia diariusza. Odnalazł go Władysław Łoziński w aktach ławniczych zachowanych w archiwum miasta Lwowa (*Inducta Iudicii Civilis* z r. 1610, t. 25, s. 475–482). Diariusz był częścią dokumentów z procesu, jaki Stanisławowi Kołaczkowiczowi wytoczył Marcin Spytek, jego zwierzchnik i właściciel dóbr utraconych w moskiewskich zamieszkach. Jedyne dotychczasowe wydanie tekstu to: [S. Kołaczkowicz], *Dyaryuszek moskiewski lwowianina z r. 1606*, wyd. W. Łoziński, „Kwartalnik historyczny” R. VIII: 1894, s. 627–635.

cypała wyruszył do Moskwy na wesele Dymitra Samozwańca i Maryny Mniszchówny, wioząc kilka wozów towaru na sprzedaż. Jego diariusz obejmuje siedem dni, poczynając od wieczoru poprzedzającego wybuch powstania w carskiej stolicy i śmierć fałszywego syna Iwana Groźnego. Na tle innych zabytków z tego okresu utwór Kołaczkowicza wyróżnia się wyjątkową perspektywą narracyjną — człowieka, który został wplątany w wir śmiertelnie niebezpiecznych i niezrozumiałych dla niego wydarzeń.

Prawdopodobnie w 1609 roku powstał *Diariusz* Abrahama Roźniatowskiego²¹ (znanego też jako twórca poezji okolicznościowej), najpewniej błędnie przypisany przez pierwszego wydawcę Waławowi Dyamentowskiemu²². Jest on kompilacją zapisków prowadzonych przez samego autora i innych członków orszaku ślubnego Maryny Mniszchówny, którym udało się przetrwać „krwawe gody” i późniejsze uwięzienie na rozkaz Wasyla Szujskiego w Jarosławiu i Wołogdzie. Relacja ta obejmuje okres od roku 1604 do początków roku 1609.

Z podobnej perspektywy pisany był pamiętnik innego uczestnika i świadka tych wydarzeń, podstolego koronnego Stanisława Niemojewskiego²³. Autor, tak jak Abraham Roźniatowski, został po wybuchu powstania w Moskwie uwięziony, a następnie był wraz z innymi polsko-litewskimi dostojnikami przetrzymywany w Rostowie i Biełojeziersku. Po uwolnieniu w lipcu 1608 roku wrócił do kraju. Niedługo potem przeredagował diariusz, który prowadził podczas drogi do Moskwy, pobytu na dworze Dymitra i późniejszej niewoli. Zmiany te głównie polegały na rozwinięciu lapidarnych wpisów dziennych w rozbudowane narracyjnie partie o charakterze pamiętnikarskim²⁴. Niemojewski był żarliwym zwolennikiem

²¹ Pierwsze pełne i zarazem najbardziej wartościowe pod względem filologicznym wydanie tekstu to: *Diariusz Waławowa Dyamentowskiego*, [w:] *Polska i Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII*, wyd. A. Hirschberg, Lwów 1901, s. 1–166.

²² Diariusz mylnie przypisywano Waławowi Dyamentowskiemu, Stanisławowi Niemojewskiemu, a nawet Marynie Mniszchównie. Kwestię jego autorstwa wyjaśnił Wojciech Kętrzyński (*Diariusze Waławowa Dyamentowskiego i Marcina Stadnickiego o wyprawie cara Dymitra*, „Przegląd Historyczny” t. 7: 1908, s. 265–275). Jego ustalenia przyjęli m.in. Edward Maliszewski w *Bibliografii pamiętników polskich i Polski dotyczących* (Warszawa 1928, s. 31 i 37) oraz Dariusz Synowiec (*Roźniatowski Abraham h. Sas*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 455–456).

²³ Tekst doczekał się dwóch wydań: *Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego (1606–1608)*, wyd. A. Hirschberg, Lwów 1899 oraz S. Niemojewski, *Diariusz drogi spisanej i różnych przypadków pociesznych i żalonych prowadząc córkę Jerzego Mniszka, Marynę, Dymitrowi Iwanowiczowi w roku 1606*, wyd. R. Krzywy, Warszawa 2006. Polonika w zbiorach Archiwum Narodowego Szwecji t. IV. Wydanie Hirschberga stało się także podstawą przekładu rosyjskiego: *Zapiski Stanisława Niemojewskiego*, [w:] *Rukopisi sławianskije i russkije, prinadležaszczije I. A. Wachromiejewu*, wyd. A. Titow, Moskwa 1907. Oryginał pamiętnika jest przechowywany w Bibliotece Zakładu Narodowego Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. 3552/II).

²⁴ Informacje o Stanisławie Niemojewskim i jego pamiętniku w: A. Hirschberg, [wstęp do:], *Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego...*, dz. cyt., s. VI–XXI; F. Mincer, *Stanisław Niemojewski z Lubieńca h. Rola*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław 1978, s. 21–22 oraz R. Krzywy, *Wprowadzenie do lektury*, [w:] S. Niemojewski, *Diariusz drogi spisanej...*, dz. cyt., s. 12–27.

podboju Rosji, tekst ten jest więc swego rodzaju manifestem jego poglądów politycznych²⁵.

Szereg relacji uczestników właściwej „wojny moskiewskiej” otwiera diariusz prowadzony przez sekretarza starosty uświackiego Jana Piotra Sapiehy²⁶, głównodowodzącego armii drugiego Dymitra Samozwańca²⁷. Zabytek ten jest interesującym przykładem połączenia sformalizowanego dokumentu kancelaryjnego z dziennikiem osobistym — Sapieha wprowadzał bowiem do niego istotne zmiany redakcyjne, sama zaś relacja wykracza poza suchą konwencję diariusza. Wiele wpisów dziennych jest w niej bardzo rozwiniętych pod względem narracyjnym, zauważalna jest też tendencja panegiryczna w wizerunku głównego bohatera²⁸.

Szczegółowy opis marszu armii polsko-litewskiej na Smoleńsk i oblężenia zakończonego zdobyciem twierdzy w 1611 roku przynosi anonimowy *Diariusz drogi Króla JMci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611*²⁹. Najprawdopodobniej wyszedł on spod pióra osoby z bliskiego otoczenia Zygmunta III (być może któregoś z królewskich

²⁵ Patrz: M. Bauer, *Szczególny rodzaj dziennika podróży. O pamiętnikach niewoli moskiewskiej Stanisława Niemojewskiego i Adama Kamińskiego Dłużyka*, [w:] *Proza staropolska*, red. K. Płachcińska i M. Bauer, Łódź 2011, *Analecta Literackie i Językowe* t. 2, s. 241–252 oraz tenże, *Samodzierzawie w oczach Sarmatów. Postrzeżenie autorytetu władcy absolutnego w pamiętnikach polskich z czasów Dymitriad*, [w:] *Władca, władza. Literackie doświadczenia Europejczyków od antyku po wiek XIX*, pod. red. M. Szymor-Rólczak, przy współud. M. Poradeckiego, Łódź 2011, s. 81–92.

²⁶ W całości diariusz wydano dwukrotnie: *Dziennik Jana Piotra Sapiehy (1608–1611)*, [w:] *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII*, oprac. A. Hirschberg, Lwów 1901 oraz *Dzieje Marsa krwawego i sprawy odważne, rycerskie, przez wielmożnego pana Pana Jana Piotra Sapię, starostę uświadźkiego, w monarchii moskiewskiej od roku 1608 aż do roku 1612 sławnie odprawowane*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków*, oprac. M. Kubala i T. Ścieżor, Kryspinów 1995. Oryginał relacji znajduje się w zbiorach Riksarkivet w Sztokholmie, zaś jego wczesny, siedemnastowieczny odpis posiada Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (sygn. 97).

²⁷ O autorze patrz: A. Rachuba, *Sapieha Jan Piotr h. Lis*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 621–624.

²⁸ Zob. również M. Bauer, *Z dziejów batalistyki polskiej. Studia nad pamiętnikami wojennymi z XVII w.*, Kraków 2007, Biblioteka Tradycji nr LIX, s. 21–31.

²⁹ Fragmenty diariusza zachowane w licznych odpisach były kilkakrotnie drukowane w XIX wieku. Krytyczne wydanie, uwzględniające istniejące źródła, ukazało się współcześnie (*Diariusz drogi Króla JMci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lata dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611*, oprac. J. Byliński i J. Długosz, Wrocław 1999), chociaż nie jest ono kompletne, bo nie obejmuje ostatnich miesięcy oblężenia i zdobycia twierdzy. Końcową część relacji odnalazł i opublikował wraz komentarzem Michał Kuran (M. Kuran, „*Krótkie a prawdziwe opisanie wzięcia Smoleńska*” — *brakujące zakończenie „Diariusza króla JMci Zygmunta III [...] pod Smoleńsk*”, „*Barok*” R. XVII: 2010 z. 2 (34), s. 161–167). Tam również szczegółowe informacje o istniejących przekazach diariusza.

sekretarzy) i stanowiął oficjalną relację z kampanii, którą później wykorzystano w sławiących triumf monarchy utworach o charakterze okolicznościowym i nowiniarskim³⁰.

W konwencji pamiętnika historię „Dymitriad”³¹ spisał chorąży mozyrski Józef Budziło³², jeden z wyższych dowódców w armii Jana Piotra Sapiehy. Relacja ta obejmuje wydarzenia od roku 1603, czyli pojawienia się w Polsce pierwszego samozwańca, do początków roku 1613, gdy autor przebywał w więzieniu w Niżnym Nowogrodzie (dokąd trafił po kapitulacji załogi Kremla i gdzie pozostał aż do końca wojny w roku 1619). Utwór Budziły zawiera m. in. wstrząsający opis głodu, jaki jesienią 1612 roku panował wśród żołnierzy polsko-litewskiego garnizonu, oblężonych w moskiewskiej twierdzy przez powstańców księcia Pożarskiego.

Następny interesujący utwór z tego okresu to *Księga Historyjey Moskiewskiej*³³ starosty czchowskiego Mikołaja Ścibora Marchockiego. Autor³⁴ przedstawił w nim dzieje fałszywych Dymitrow i wojnę Rzeczypospolitej z Rosją z pozycji kondotiera, który kolejno służył w armiach obu samozwańców, by po śmierci drugiego z nich dołączyć do wojsk hetmana Żółkiewskiego. Swe wspomnienia spisał Marchocki pod koniec życia, około roku 1625. Tekst ten, reprezentujący jak na czas swego powstania dość rozwiniętą formę pamiętnika, nie wzbudził dotychczas szerszego zainteresowania historyków literatury³⁵.

³⁰ Więcej o literackich echach zdobycia twierdzy smoleńskiej w: M. Kuran, *Relacje o zdobyciu Smoleńska w 1611 roku — konwencje literackie i funkcje komunikacyjne*, „Senoji Liteuvos literatūra”, Vilnius 2011, t. 32: „Istoriniai mūšiai senojoje Lietuvos raštijoje: nuo Livonijos karo iki XVIII a.”, s. 57–80.

³¹ Pierwodruk (w edycji dwujęzycznej) w przywoływanym zbiorze M. Kojalowicza *Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. 1, dz. cyt., s. 81–364. Współczesne wydania to: J. Budziło, *Historia Dmitra fałszywego* [w:] *Moskwa w rękach Polaków*, dz. cyt. oraz (krytyczne) J. Budziło, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrow od 1603 do 1612 r.*, oprac. J. Byliński i J. Długosz, Wrocław 1995.

³² Poza informacjami zawartymi w pamiętniku na temat autora niewiele wiadomo. Zob. K. Tyszkowski, *Budziło Józef*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 101.

³³ Tytuł pamiętnika przejęty z autografu. Rękopiśmienna kopia i obie edycje drukowane tytułują go *Historią wojny moskiewskiej*. Dotychczasowe wydania to: M. Ś. Marchocki, *Historia wojny moskiewskiej*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1841 oraz M. Ś. Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków*, dz. cyt.; w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie zachował się także oryginał utworu (sygn. 345), a w zbiorach Biblioteki Kórnickiej PAN jego rękopiśmienna kopia z XVII wieku (sygn. 319).

³⁴ O autorze zob.: J. Ekas, *Marchocki Mikołaj Ścibor h. Ostoja*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Kraków 1974, s. 553–554. Więcej o samym pamiętniku w: M. Bauer, *Mikołaj Ścibor Marchocki — pamiętnikarz wojny moskiewskiej lat 1607–1612*, [w:] *Miscellanea literackie i teatralne (od Kochanowskiego do Mrożka) Profesorowi Janowi Okoniowi przez przyjaciół i uczniów na 70. urodziny zebrane*, red. K. Płachcińska i M. Kuran, cz. 1: *O Janie Kochanowskim i kulturze dawnej Polski*, Łódź 2010, s. 275–283.

³⁵ Na jego walory literackie zwrócił jednak uwagę Alojzy Sajkowski (A. Sajkowski, *Wstęp*, [w:] *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów*, oprac. tenże, Wrocław 1961, s. 67).

Całościowo przyczyny i przebieg wypraw po tron carski ujął sam zwycięzca spod Kłuszyna, Stanisław Żółkiewski, w swoim *Początku i progresie wojny moskiewskiej*³⁶. Pamiętnik hetmana powstał między lutym a wrześniem 1612 roku. Jego autorowi³⁷ przyświecał cel odmienny niż większości współczesnych mu diarystów — za pośrednictwem utworu chciał on przedstawić swoje poglądy na wojnę z Rosją i wyjaśnić szlacheckiej opinii publicznej powody, dla których podjął decyzję o rezygnacji z dowodzenia kolejną wyprawą do Moskwy³⁸. Do realizacji tego zamysłu hetman posłużył się konwencją niespotykaną w rodzimym pamiętnikarstwie, ale znaną w łacińskiej historiografii, czyli wzorcem pamiętnika historycznego stworzonym przez *Komentarze o wojnie galijskiej* i *Komentarze o wojnie domowej* Juliusza Cezara³⁹. Wartość dzieła Stanisława Żółkiewskiego leży także w dalekim od powszechnego stereotypu spojrzeniu na księstwo moskiewskie, w którym dostrzegał on nie kraj barbarzyńców, ale pełnoprawnego członka postulowanej przez siebie przyszłej unii z Litwą i Koroną.

Między rokiem 1625 a 1631 pamiętnik⁴⁰ spisał podwojewodzi nowogródzki Samuel Maskiewicz⁴¹. W czasie wojny moskiewskiej służył on jako towarzysz,

³⁶ Pierwodruk to: *Historia wojny moskiewskiej aż do opanowania Smoleńska przez Stanisława Żółkiewskiego kanclerza i hetmana w. kor. r. 1611*, z rękopisu wyd. K. Słotwiński, Lwów 1833. Z licznych późniejszych wydań warto wskazać edycje krytyczne: S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, wstęp i oprac. W. Sobieski, Kraków 1920, BN I 12 (przedruk w serii Skarby Biblioteki Narodowej, Wrocław 2003); S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. J. Maciszewski, Warszawa 1966 oraz S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, wstęp i oprac. A. Borowski, Kraków 1998 (przedruk Kraków 2009). Ukazały się także przekłady: rosyjski P. Muchanowa (Moskwa 1835 i Petersburg 1871) oraz, we fragmentach, angielski M. J. Mikosia (w zbiorze *Polish Baroque and Enlightenment Literature. An Anthology*, Ohio 1996). Spośród licznych zachowanych rękopiśmiennych kopii pamiętnika wydawcy największą wartość przypisują tym ze zbiorów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie: z pierwszej połowy XVII w. (sygn. 348), z końca XVII lub początku XVIII w. (sygn. 1577) oraz z końca XVIII w. (sygn. 2220).

³⁷ Na temat biografii hetmana patrz: W. Czapliński, *Stanisław Żółkiewski*, [w:] *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, t. 1, red. Z. Stefanowska i J. Tazbir, Warszawa 1980; J. Kuczyńska, *Stanisław Żółkiewski — hetman i pisarz*, Wrocław 1988, J. Besala, *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988 oraz S. Grzybowski, *Leonidas w kontuszu — Hetman Stanisław Żółkiewski*, [w:] *Pisarze staropolscy. Sylwetki*, t. 2, red. S. Grzeszczuk, Warszawa 1997.

³⁸ Zob. M. Bauer, *Z dziejów batalistyki polskiej*, dz. cyt., s. 32–56.

³⁹ Żółkiewski wybrał formułę wcześniej sprawdzoną. Jako narzędzie propagandy politycznej wykorzystał ją historyk i sekretarz Jana Zamoyskiego Reinhold Heidenstein w swoim *De bello Moscovitico commentariorum libri sex*, wydanym w Krakowie w 1584 roku (patrz S. Grzybowski, *Jan Zamoyski*, Warszawa 1994, s. 182 i 193). Autor *Początku i progresu wojny moskiewskiej* jako krewny, a zarazem najbliższy współpracownik wielkiego kanclerza i hetmana, niewątpliwie znał to dzieło oraz okoliczności jego powstania.

⁴⁰ Po raz pierwszy wydrukowany w *Zbiorze pamiętników historycznych o dawnej Polsce* (wyd. J. U. Niemcewicz, t. 2, Warszawa 1822). Jego najbardziej wartościowa, krytyczna edycja to: S. Maskiewicz, *Pamiętnik*, [w:] *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów*, oprac. A. Sajkowski, Wrocław 1961. Przekład rosyjski ukazał się w zbiorze *Skazaniya sowriemiennikow*

a później porucznik husarski pod rozkazami Stanisława Żółkiewskiego. Brał udział w bitwie pod Kłuszynem, zaś od października 1610 roku do czerwca roku 1612 stacjonował wraz z polskim garnizonem w Moskwie. Jego utwór należy do najsprawniejszych literacko zabytków pamiętnikarstwa omawianego okresu. Zawiera on między innym rozbudowany opis rosyjskiej stolicy i zwyczajów jej mieszkańców, obfitujący na tle dotychczasowej prozy wspomnieniowej w największej szczegółów. Od twórców innych relacji z Moskwy Maskiewiczza jako narratora odróżnia także postawa, właściwa raczej dla zaciekawionego obcym krajem podróżnika niż żołnierza-zdobywcy.

Wyprawę królewicza Władysława po tron carski zrelacjonował w swoim *Diariuszu ekspedycyjnej moskiewskiej* Jakub Sobieski⁴². Autor⁴³, ojciec przyszłego króla Jana i późniejszy wojewoda ruski oraz kasztelan krakowski, wziął w niej udział na czele własnej chorągwi husarskiej. W *Diariuszu* Sobieski opisał wydarzenia od wyjazdu z Warszawy 6 kwietnia 1617 roku do powrotu na sejm lutowy w roku 1619. Interesujący jest w nim zwłaszcza opis Moskwy, którą pamiętnikarz zaliczył do największych i najpiękniejszych miast świata (a dodać trzeba, że podczas swoich wcześniejszych peregrynacji zwiedził m. in. Paryż, Londyn, Amsterdam, Kolonię, Lizbonę, Madryt, Rzym i Wiedeń).

Ekspedycji moskiewskiej polskiego królewicza jeden z epizodów swojego pamiętnika⁴⁴ poświęcił także inny przedstawiciel magnaterii, ówczesny ręko-

o Dimitrie Samozwance, wyd. M. Ustriałow, t. 5, Petersburg 1834 (wznowienie Petersburg 1859). Najstarszą z zachowanych rękopiśmiennych kopii tekstu jest odpis z XVIII wieku, znajdujący się w zbiorach biblioteki PAN w Kórniku (sygn. 308). Kopie z początku wieku XIX znajdują się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie (sygn. 5) oraz Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (sygn. 1666).

⁴¹ O Samuelu Maskiewiczzu zob.: A. Sajkowski, *Wstęp*, [w:] *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów*, Wrocław 1961, s. 29–42 oraz T. Wasilewski, *Maskiewicz Samuel h. Odrowąż*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Kraków 1975, s. 120–122.

⁴² Po raz pierwszy diariusz opublikowano niedawno: J. Sobieski, *Diariusz ekspedycyjnej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618*, oprac. J. Byliński i W. Kaczorowski, Opole 2010. Jego autograf o charakterze brudnopisu znajduje się w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (sygn. 3911), podobnie jak uwzględniający poprawki redakcyjne autora czystopis (sygn. 2763). W Bibliotece Kórnickiej PAN przechowywana jest rękopiśmienna kopia relacji z wieku XIX (sygn. 328).

⁴³ Z opracowań biografii Jakuba Sobieskiego zob.: J. Długosz, *Jakub Sobieski 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz*, Wrocław 1989; tenże, *Sobieski Jakub h. Janina*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 483–490 oraz Z. Trawicka, *Jakub Sobieski 1591–1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów*, Kraków 2007.

⁴⁴ Pamiętnik Jerzego Ossolińskiego był wydany trzykrotnie: *Jerzego Ossolińskiego Kanclerza Wielkiego Koronnego autobiografia obejmująca pierwszych 26 lat jego życia*, Lwów 1876, Biblioteka Ossolińskich: Zbiór Materiałów do Historii Polskiej z. 3; J. Ossoliński, *Pamiętnik*, red. W. Czapliński, oprac. J. Kolasa i J. Maciszewski, Wrocław 1952 (przedruk Warszawa 2004) oraz J. Ossoliński, *Pamiętnik*, oprac. i wstęp W. Czapliński, Warszawa 1976. Oryginał utworu jest przechowywany w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. 129/II).

dajny Władysława Wazy, przysły kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński⁴⁵. Utwór ten ma bardziej autobiograficzny charakter niż dziennik Jakuba Sobieskiego. Powstał około 1626 roku i obejmuje wydarzenia z lat młodości autora — edukację, podróż po krajach Europy Zachodniej oraz początki kariery dworskiej. Relacja ta urywa się we fragmencie dotyczącym pierwszej misji dyplomatycznej Ossolińskiego, czyli poselstwa od Zygmunta III do Anglii w 1621 roku w celu uzyskania pomocy przed zbliżającą się wojną z Turcją.

Listę pamiętników związanych z wyprawą w 1617 roku uzupełnia zabytek o proveniencji najprawdopodobniej kancelaryjno-urzędowej — anonimowy *Diariusz komisyyi z Moskwą pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego roku 1617*⁴⁶. Opisuje on przebieg pięciu sesji rokowań, które toczyły się od 31 października do 6 listopada 1618 [!] roku między polsko-litewską komisją pod przewodnictwem kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy (uczestniczył w niej również Jakub Sobieski) a wysłannikami cara Michała Romanowa z Fiodorem Szeremietiewem na czele. Rokowania te nie przyniosły rozstrzygnięcia, ale stanowiły wstęp do uzgodnienia warunków rozejmu, który obie strony podpisały na początku 1619 roku w Dywilinie.

Urzędowym dokumentem jest również *Relacya którą posłannikowie do bojar hosudarstwa moskiewskiego uczynili w Warszawie na sejmie r. 1620 Aleksandra Śliźnia i Mikołaja Anforowicza*⁴⁷, dotycząca jednej z pierwszych polsko-litewskich misji dyplomatycznych wysłanych do Moskwy po zawarciu pokoju między księstwem moskiewskim a Rzeczpospolitą. Zabytek ten przy swoim oficjalnym charakterze stanowi świadectwo głębokiej niechęci i wzajemnej nieufności między stronami niedawno zakończonego konfliktu.

Wykaz ważniejszych relacji z zakresu określonego w tytule przedziału czasowego zamykają dwa pamiętniki z ostatniej zwycięskiej dla Korony i Litwy wojny z Rosją w XVII wieku⁴⁸. Pierwszym z nich jest bardzo szczegółowy *Diariusz*

⁴⁵ O życiu i działalności Jerzego Ossolińskiego patrz m.in.: L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, t. 1–2, Lwów 1883 oraz W. Czaplński, *Ossoliński Jerzy h. Topór*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 403–410. Postać Ossolińskiego jako wybitnego mówcy przedstawiła w swojej monografii Maria Barłowska (*Jerzy Ossoliński. Orator polskiego baroku*, Katowice 2000).

⁴⁶ Jedyna znana edycja to: *Diariusz komisyyi z Moskwą pod stolicą moskiewską, po expedycyi królewicza JMci Władysława polskiego roku 1617*, [w:] *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, wyd. J. U. Niemcewicz, t. 6, Lwów 1833, s. 269–281.

⁴⁷ *Relacya którą pan Alexander Slizen, stolnik oszmiański i pan Mikołaj Anforowicz, sekretarz J.K. Mości, posłannikowie do bojar hosudarstwa moskiewskiego, zwróciwszy się ztamtąd, uczynili w Warszawie na sejmie dnia 10 Xbris r. 1620*, [w:] *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski*, wyd. A. Grabowski, t. 1, Kraków 1845, s. 45–53. Oprócz wzmianek o autorach relacji i uczestnikach poselstwa źródła nie informują.

⁴⁸ Szersze omówienie tych dzienników czytelnik znajdzie w publikowanym w niniejszym zbiorze artykule M. Bauer, *Wojna o Smoleńsk lat 1632–1634 w drukowanych dziennikach polskich. Struktury relacji i perspektywy narracyjne*.

wojny moskiewskiej Jana Moskorzowskiego⁴⁹, sekretarza hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła⁵⁰. Obejmuje on wydarzenia od 1 stycznia 1633 roku (czyli wyruszenia wojsk Radziwiłła z Orszy pod Smoleńsk) do 14 czerwca roku 1634 (zawarcia traktatu pokojowego z Rosją w Polanowie). Okoliczności spisania diariusza przypominają te, które towarzyszyły *Dziennikowi wyprawy Stefana Batorego pod Psków* Jana Piotrowskiego — powstał on po późniejszym zestawieniu i zredagowaniu szeregu listów, które autor wysyłał ze smoleńskiego obozu do brata Andrzeja.

Drugim tekstem odnoszącym się do tego samego okresu jest anonimowy *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV*⁵¹. Został on napisany przez osobę z bliskiego otoczenia Władysława IV, prawdopodobnie kogoś z królewskich dworzan. Chociaż jest to zabytek reprezentujący typ diariusza kancelaryjnego, to od sformalizowanych urzędowych sprawozdań odróżnia go pierwszoosobowa, dość osobista perspektywa narracji.

Marcin Bauer

**Russia and Russians in Polish Memoirism
from the Late 16th Till the Middle of the 17th Century — a Review of Source Materials**

(Summary)

Article enumerates memoirs and diaries written between the late 16th and the middle of the 17th century in which Russian threads occur. As the review of source texts, it acts as an introduction to research on rich and detailed image of Russia and Russians, emerged from many relics of Old Polish memoirism. Paper debriefs also a current studies related to this issue.

Keywords: Old-Polish prose; Memoirism; Russia.

⁴⁹ Jedyne wydanie to: *Diariusz wojny moskiewskiej 1633 roku*, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1895, Muzeum Konstantego Świdzińskiego t. 13. Oryginał przechowywany w Bibliotece Krasieńskich przypuszczalnie uległ spaleniowi przez Niemców po upadku powstania warszawskiego.

⁵⁰ W źródłach i literaturze przedmiotu można się spotkać z dwoistością formy nazwiska pamiętnikarza; dużo częściej występuje postać „Moskorzewski”, ale poprawniejsze gramatycznie brzmienie to „Moskorzowski”. O autorze patrz: A. Przyboś, *Moskorzowski Jan Teofil z Moskorzowa h. Pilawa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22, Wrocław 1977, s. 51–52.

⁵¹ Pierwodrukiem i zarazem wydaniem krytycznym jest *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 2006. Rękopis diariusza znajduje się w zbiorach Riksarkivet w Sztokholmie (*Extranea IX Polen*, sygn. 140); jego kopię mikrofilmową posiada Archiwum Akt Głównych w Warszawie (sygn. mkf. 73).